

«БЕЗ УКРАЇНИ МЕНІ МОТОРОШНО...» : НАЦІОНАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ ВАСИЛЯ СТУСА

До 80-річчя від дня народження поета

Галина РАЙБЕДЮК, професор кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Одеська область.

Анотація. На основі репрезентативного мемуарного матеріалу висвітлюються складові національної концепції Василя Стуса. Виявляються важливі аспекти національної екзистенції поета в його в художньо-естетичній системі та етичній позиції.

Ключові слова: національне, загальнолюдське, україноцентричність, імператив, екзистенція, ідентичність, мемуаристика.

Галина РАЙБЕДЮК, «БЕЗ УКРАИНЫ МНЕ ЖУТКО...» : НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИМПЕРАТИВЫ ВАСИЛИЯ СТУСА

Аннотация. На основании репрезентативного мемуарного материала освещаются составные национальной концепции Василия Стуса. Определяются важные аспекты национальной экзистенции поэта в его художественно-эстетической системе и этической позиции.

Ключевые слова: национальное, общечеловеческое, украиноцентрическое, императив, экзистенция, идентичность, мемуаристика.

Galina RAIBEDYUK, «I FEEL ANXIOUS WITHOUT UKRAINE...» : NATIONAL IMPERATIVES OF VASIL STUS

Annotation. The article deals with the components of the national concept of Vasyl Stus, enlightened on the basis of representative memoir material. The main aspects of the poet's national existence in his artistic and aesthetic system, as well as ethical position are revealed.

Keywords: national, universal, Ukrainian-centric, imperative, existential, identity, memoiristics.

Відомий сучасний письменник Сергій Жадан, отримуючи премію імені Василя Стуса 20 травня 2017 року, підкреслив, що важливість поетової «присутності в нашому просторі є настільки очевидною та затребуваною, що навіть повторення всім відомих речей, пов'язаних із ім'ям та письмом Стуса, видається все ж необхідною. Ця важливість та актуальність великою мірою й призводить до того, що будь-яка розмова про поета зазвичай виходить далеко поза межі літератури» [1]. Це, безумовно, одна з розгадок таємниці феномена цього неординарного митця слова, громадянина, людини, ключової постаті національного духовного життя останніх десятиліть. Його безапеляційно можна

вважати символом своєї епохи, «архітектором на будові духовного храму України» (М. Горбаль). Саме йому в часи «українського безчасся» (І. Дзюба) випало, за словами Н. Зборовської, гідно підтримати «українську метафізичну традицію “святого патріотизму”»; в його творчості «поетично закодовано індивідуалізований вихід українства з духовного рабства» [8]. Своєю правозахисною діяльністю й художньо-публіцистичною творчістю В. Стус переконливо довів, що поза національним ґрунтом не можна говорити не тільки про культуру, а й про духовність узагалі, що «немає способу обминути національне по дорозі до духовного спасіння» [27, с. 394], що «людина входить у людство через національну індивідуальність» [4, с. 155].

Національні імперативи В. Стуса рельєфно означають не лише художньо-естетичний, але й моральний образ мистецького слова, формують сакральне поле його національної ідентичності. У листі до друзів від 29. 10. 1977 р. він писав: «Моя поезія, мої переклади чи літературні статті – то грішне заняття. Обов'язки сина народу, відповідального за цей народ – єдині обов'язки» [20, с. 125]. Ці поетові одкровення, на перший погляд дещо пафосні, насправді визначили підвалини етики буття, сформульованої в його віршах, листах, публіцистичних виступах. Ідеться, отже, про глибинне, цілком у гайдеггерівському дусі співвіднесення себе «із вічним – завжди існуючим національним буттям, основою свого існування» [10, с.124]. Тому багатогранний доробок В. Стуса в цілому можна вважати програмою національного життя народу, співмірною з основними положеннями філософії національної ідеї, що її, вслід за І. Франком, О. Забужко трактує як «всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю – від академічного пуризму логіко-понятійного дискурсу через маргінальні, популяризаторські жанри есеїстики та публіцистики до художньої літератури включно, тобто всі види словесної культури, в яких національна самосвідомість ставить собі питання смисложиттєві чи, за визначенням того-таки М. Бубера, «реальні», такі, що зачіпають не лише інтелект, а цілу людську істоту, отже, є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності» [7, с. 9].

Сьогодні очевидно, що ретельне прочитання життєпису В. Стуса як «націєтворчого імперативу і художньої сповіді» (слова Н. Мафтин щодо підставових вартостей українського письменства) видається нам актуальним не тільки у зв'язку з літературознавчою проблемою ширшого й ґрунтовнішого вивчення означеного ракурсу його творчої біографії, але й із практичною потребою зняття тих суперечностей, що виникли у так званому постмодерному соціумі, яким нині є Україна.

Незважаючи на потужний корпус стусознавчих праць, писати й говорити про В. Стуса конче потрібно, і то не тільки в ювілейні дні, коли переважно звучать слова, так би мовити, «для параду». Бо ж ідеться не просто про митця слова, а про пасіонарія свого народу, здатного на самопожертву, на величні вчинки, ризики особистого життя задля втілення високих ідеалів, оборони національних інтересів. Симптоматичними в цьому плані є рядки з «Таборового зошита» (запис 4), що їх можна вважати національним імперативом духовної аксіології автора: «...голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину» [18, с. 380]. У цих словах закладено повну узгодженість власного життя поета зі сповідуваними ідеалами. В них сконденсовано й ту усвідомлену офіру, ту високу ціну, якою цю свідому й одержиму узгодженість оплачено. Поетові судилось рятувати український духовний космос від тотального руйнування. Характерна для нього лірико-філософська проблематика автентичності (відповідність поезії життєвим ідеалам) від самого початку постала у його творчості в «органічній сполученості з долею України, її народу, із драмою національної історії» [16, с. 263]. Ю. Шерех у передмові до еміграційного видання збірки «Палімпсести» підкреслював: «Тема і ідея України проходить крізь усі поезії збірки. Чи поет каже про свою дружину й сина, про себе й свою самоту й німоту, про дроти Мордовії чи сопки Колими, про життя і смерть, – завжди і скрізь, названа чи не названа, стоїть за цим постать утраченої батьківщини, – і в плані особистому утраченої, і в плані національному» [26, с. 105]. В листі до сина від 25. 04. 1979 р. В. Стус писав про ту землю, «обіцяну чи то Богом, чи то волею

народу», заради якої великий пророк помирає [19, с. 350]. Вочевидь, він мав на увазі саме омріяну вільну Україну, співвідносив поставу поета з проводирем народу до щастя. Невипадково метафорою своєї душі вважав поему «Мойсей» І. Франка [22, с. 97]. Бо саме імператив Каменяра вростати «якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт» (Р. Гром'як) взяв собі за життєвий і творчий пріоритет, не зраджуючи йому до останнього подиху.

В. Стус належить до справжніх велетів духу, які, за словами Л. Гузара, «спроможні бути вільними і в невольній державі». Поет «навіть за ґратами лишався вільною людиною, саме тому його смерть у неволі перетворилася на безсмертне утвердження справжньої свободи. Власне, наявність таких людей дозволяла вважати наш народ волелюбним. Але брак таких людей не давав змоги цілому народові стати вільним» [6]. Вільнолюбна й жертвна натура поета-борця виводить на історико-національний характер свободи, розуміння її як «області долі», де доля – це «сутнісно доля народу» [3, с. 99]. Вона структурує екзистенцію і окремої особистості, й нації в цілому, заґрунтовує людину й народ у Батьківщину, як у власне буття. У цьому сенсі поет – «унікальна особистість, втілена ідея абсолютної свободи («Україна є вільна, бо я є вільний...») й високої духовності» [28, с. 43]. Його особиста екзистенція великою мірою передається саме через заряджене національною енергетикою слово. Для потвердження варто навести один із багатьох можливих мемуарних свідчень, котрі загалом набувають статусу імперативу. У відкритому листі до І. Дзюби на рівні душевного надриву В. Стус писав: «Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за саме лиш бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності» [21, с. 442].

Безумовно, однозначно оцінювати «модус національної ідентичності» (С. Андрусів) В. Стуса непросто. На різних віхах «життєсмерті» помітно змінювались модуляції його голосу. Мають цілковиту рацію дослідники, окреслюючи вектор еволютивної парадигми поета від україноцентричного до егоцентричного й антропоцентричного авторського «Я». За слухними спостереженнями Г. Яструбецької, його «біль, який починається болем за Україну

(«...по Вітчизні довгі страсті / ряхтять, мов рани на чолі»), розростається у Всебіль («планетарність, комічність, універсальність»)» [28, с. 39]. Сутнісне ядро художньої свідомості поета, як і всього покоління інакодумців, визначила сковородинівська теза про потребу «дух пречистий зберегти» (О. Черненко). Націєцентрична проблематика, що у ключових моментах зазвичай постулює ідеологічний код тексту, не заступає у віршах В. Стуса виразно громадянського звучання естетичних домінант й універсального характеру втілюваних екзистенційних проблем, пов'язаних із амбівалентною суттю світобудови, з вічними проблемами буття. Сучасники поета переконують у тому, що він був «людиною широко освіченою і абсолютно позбавленою отого національного хуторянства, яке потім йому так наполегливо дехто приписував [...] До примітивного націоналізму скотитися цій людині не дозволяла її висока загальна культура, щирість, чесність, широкий обшир внутрішнього світу» [5, с. 501]. Тут маємо справу з іншим, вищим рівнем усвідомлення національного сенсу буття, ширшим спектром проблематики (Україна як буття і фундаментальний екзистенціал, національна мова як дім буття тощо). Поет «бореться не лише за Україну і «безпаспортний і закріпачений, сліпий, колгоспний» свій народ. Він виступає проти Зла за Добро всього світу» [11, с. 155].

Художня творчість В. Стуса – це «поезія буремної інтелектуальної напруги, своєрідного оригінального світовідчуття, високоестетичної образно-пластичної передачі світу, але передусім це поезія кривого українського національного духу» [14, с. 391]. М. Бондар з цього приводу зазначає, що «мужня, аскетично сувора, інтелектуально спресована, з перетопленням емоцій філософським концептуалізмом – такі риси поезії Стуса не роблять її «неукраїнською» в жодному смислі; навпаки: вона [...] є «українською» більшою мірою, ніж можуть називатися такими численні зразки поезії «полегшеного», масово-відомого рівня» [23, с. 64].

Особистість поета явила собою національний суб'єкт культури як конструктивний, а усвідомлення національного він не просто відчував, а предметно доводив життям і творчістю, про що переконливо свідчать численні фактологічні джерела (спогади, листи, нотатки, інтерв'ю тощо), дослідження

яких в означеному ракурсі визначило вектор наших спостережень та узагальнень. Саме з таких матеріалів, як справедливо зауважує О. Рарицький, «вигранюються найрізноманітніші аспекти буття і творчої діяльності представників руху опору, увиразнюється їхнє життєве кредо, стають доступними загалу маловідомі сторінки біографії» [15, с. 111]. Значна їх частина демонструє виразно окреслений національний дискурс, що мав зберігальний характер, протилежний щодо деструктивних тенденцій в імперії, у якій «од молдаванина до фінна / На всіх язиках все мовчить» (Т. Шевченко).

Близьке оточення В. Стуса, як, власне, й усі, хто мав змогу його знати, спілкуватися, свідчить про явно виражений національний профіль митця, чіткий націєцентризм, що реалізувався у різних видах діяльності, проявлявся й у повсякденному житті. Відомо, що дитинство та юність майбутнього поета минули в зросійщеному Донбасі. Проте фундаментально незмінним для нього в усі періоди життя був його «стоїцизм щодо відстоювання рідної батьківської мови й традиції» [22, с. 53]. Багатьом сучасникам він запам'ятався своєю «безмежною закоханістю у слово материнсько-батьківське, бентежною тривогою за його майбутню долю» [14, с. 14]. Великий вплив на формування світоглядних пріоритетів поета мало його родинне оточення: «...Вся сім'я любила співати, спілкувалися українською мовою» [5, с. 139]. Невипадковим був і вибір фаху – українська філологія. Можна навести чимало прикладів із біографії В.Стуса, котрі переконують у його україноцентричності. Так, скажімо, учителюючи в Горлівці після закінчення Сталінського педагогічного інституту, він часто виступав із лекціями «перед місцевими жителями, бо був радий, що людей цікавлять проблеми рідної історії, культури» [5, с. 142]. Спілкувався завжди тільки українською мовою. «Навіть у дитсадку, який відвідував Дмитрик, услід Василеві чулося: «Бандерівець!», бо ж говорив із сином по-українськи» [5, с. 142].

Ю. Шерех окреслює вельми примітну для світоглядної концепції поета націєцентричну домінанту, структуровану гайдеггерівською ідеєю щодо мови як національного дому буття: «В помешканні мови живе людина. Мислителі і поети – хранителі цього помешкання» [25, с.192]. За словами дослідника, поза українською

мовою «не можна собі уявити Стуса [...] Він нею пише, він нею дихає, він кує й перековує її, як йому велить творчий дух» [26, с. 133]. Ю. Покальчук згадує, що «Василь безперестанно творив слова, шукав слів і будував із звичних незвичні варіанти. Ще дослідники зроблять колись спеціальний словник Стуса, бо широта діапазону вживаних ним слів незмірна» [5, с. 388].

З документальних джерел постає постать В. Стуса, етику й естетику якого виповнює націєзбережувальна енергія. В ранньому філософсько-публіцистичному есе «Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьгоднішнє буття» (1968) він висловив думку, котра визначить надалі ідейно-змістовий каркас його творчої постави та громадянської незламної позиції: «Митець потрібен своєму народові та й усьому світові, коли він сучасний, коли його творчість іде по самому нерву життя, коли вона зливається з криком його нації. Де та сучасність для сьгоднішнього українського митця, для сьгоднішнього українського інтелектуаліста? Вона між лезом великодержавного меча й горлом української нації. Там і тільки там шукали й знаходили сучасність наші попередники, вітчизняні письменники-великомученики, більшість яких стала жертвою російського царизму та новітніх деспотій. Вони нам дорогі саме своєю затурбованістю долею рідного народу» [21, с. 382].

Ще на початку свого творчого становлення В. Стус заявив про глибоке відчуття нерозривного зв'язку з долею народу, про органічну причетність до його драматичної історії. Сказане рельєфно унаочнює відомий лист поета-початківця до А. Малишка, надісланий 12. 12. 1962 р: «...Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією. Перед людьми, що своєю кров'ю кропили нашу землю. Довгий мартиролог борців за національну справедливість лишає нам історія, а ми навіть на гнів праведний не можемо здобутись...» [21, с. 545]. І чим ближче підходив він до усвідомлення національних проблем, тим глибшого екзистенційного сенсу набували вони для нього не стільки як для поета, скільки як для громадянина (патріота) та особистості. Для потвердження варто навести кілька знакових епістолярних «кадрів», у яких принаймні пунктирно вияскравлюється національне

проживання автора як суб'єкта творчості: «...мушу стояти – як при останній стіні. Головне – вміти тримати голову. Навіть – коли не держитися на в'язах [...] Що міг – я зробив. Що зможу – ще зроблю. Але без України мені моторошно [курсив наш. – Г. Р.]. У мене є мій народ, який мої друзі інших національностей називають багатостраждальним. Його муки – то єдина моя скорб. Я мушу стояти на тому, на чому досі стояв» [20, с. 158]. Вочевидь, це була людина, яка не «лише літературно, але й біографічно дала зразок національної повноти і великого національного серця» (ці слова Є. Маланюка про Чупринку можна переадресувати В. Стусові).

У стагнаційний постшістдесятницький час української історії, коли тотально нівелювалась особистість, В. Стусові йшлося завперш про пошуки та збереження людиною індивідуального «Я», про «навикання» і «самособоюнаповнення». Проте об'єднуючим, системотвірним чинником його художньо-естетичної системи завжди залишався синтез екзистенційно-етичних мотивів і націєтворчих проблем. Звідси очевидне толерування двох рівнозначних іпостасей авторського «Я»: *Я-центричне / Я-україноцентричне*. Стусова життєтворчість ілюструє відому тезу Е. Муньє, що «особистісне буття створене виключно для того, щоб перевершувати себе» [13, с. 505]. Це був вибір В. Стуса, єдино можливий для нього спосіб існування, котрий відповідно оприявнював у тексті екзистенціал свободи, що, будучи буттєвою особливістю української нації загалом, великою мірою увиразнила національний тип його особистого екзистування. Порушувані В. Стусом націєтворчі проблеми були цілком логічними з позицій абсолюту, тим паче – здорового глузду. «Чого ж він хотів? – ставить питання його однокурсник О. Орач. І дає однозначну відповідь: «Щоб в Україні – і скрізь – була соціальна справедливість, щоб в Україні – і на його рідній Донеччині – не закривали масово україномовні школи, щоб європейський п'ятдесятимільйонний український народ, як всі народи у світі, мав і мову свою, і свою історичну пам'ять, і гідність ...» [5, с. 367].

П. Іванишин у цьому контексті веде мову про відповідність подібних поетичних досвідів «настановам українського культурного націоналізму», за яким людина вважається «національною субстанцією», чи, за онтологічною

герменевтикою, національним буттям» [10, с. 253]. Україна була для В. Стуса визначальною світоглядною і духовною субстанцією. Як *sacrum* митця вона формувала потенційне джерело його художньої сповіді, його профетичних візій. Ірина Калинець в інтерв'ю газеті «День» (03. 09. 2010 р.) свідчила: «В одному з листів він [В. Стус. – Г. Р.] писав, що туга за Україною змушує його творити. Тобто те, що мучителям здавалося карою для політв'язнів, певною мірою творило для нас сенс життя [...] було стимулом до творчості, до праці» [5, с. 165].

В. Стус довів, що «на порубіжжі випробовується національний суб'єкт на мужність бути собою, а імперський – провокує його до збочення зі шляху, що загрожує колонізацією національного» [9, с. 35]. У задушливій атмосфері «півправд і ерзаців» (М. Коцюбинська), виявляючи громадянську мужність, він рішуче й безкомпромісно відстоював право народу «дихати, а не животіти під імперіальною кормигою» [18, с. 385], відкрито говорив про статус українства в тоталітарній державі як здеправованої нації: «Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено в Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія – без істориків [...] Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних – таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний...» [18, с. 386]. Подібних записів у мемуарних свідченнях, публіцистичних виступах, зверненнях до офіційних органів влади, подибуємо чимало. У своїй сукупності вони формують потужний смисловий концепт дієвого патріотизму, структурують національно-екзистенційний тип художньої свідомості поета, оприявнюють його національні інтенції.

Навіть пунктирно окреслені нами національні імперативи В. Стуса (тема багатопланова, тому вимагає цілого комплексу літературознавчих, соціокультурних, політологічних тощо досліджень) дають удосталь підстав вважати україноцентричність невід'ємною духовною складовою його самовизначення як митця, людини, громадянина. І сьогодні очевидно, що це «видатний поет, видатний правозахисник, великий і достойний нашої уваги та

нашої пам'яті українець» [2, с. 3]. Він «аж ніяк не готував себе до діяльності політичного борця, дисидента, політв'язня. Просто прагнув бути чесним перед своїм народом письменником, мав у серці Україну, ненавидів конформізм, тоталітарно-залежницьке мислення, уболівав за долю рідної мови» [2, с. 11]. Є. Сверстюк у статті «Базилеос» із відомої книги «Блудні сини України» ставить закономірне питання: «Чи усвідомлював Василь Стус, що він несе в собі рідкісний національний скарб? Здається, усвідомлював. У всякому разі ясно усвідомлював, що ціна на національний скарб зовсім упала. Обминувши державний преїскурант і цінності тодішнього літературного ярмарку, Василь Стус розумів, що посідає в українській літературі вакантне високе місце. Він почувався патрицієм, що несе обов'язок солдата: якщо не я, то хто?» [5, с. 428]. Доля митця бачилася йому в площині національній, «вибір особистої смерті заради безсмертя прозріливо передбачався як історичний урок, концентрація енергетичних згустків національної пам'яті, що передаватиметься нащадкам – через самозречення окремої особистості» [24, с. 51].

У листі до друзів від 30. 07. 1978 р. (під цькування поета) В. Стус пояснював вибір свого життєвого шляху, розкривав джерела сили, виповідав заповітні мрії, що співвідносились із долею України. Для увиразнення цього важливого аспекту життєтворчості митця наводимо розлогий фрагмент названого листа: «Я особисто буду стояти на цьому до кінця, бо за мною – мій скривджений, зганьблений, застрашений, здеморалізований народ. Бо саме духовно-національне існування мого народу сьогодні під загрозою. Судових звинувачень я не прийматиму, навпаки – я буду звинувачувати своїх суддів. Через голови суддів і багнети вартових я звинувачуватиму тих, хто організував на Україні методичне знищення інтелігенції, хто організував голод 1933 року на Україні, завдавши моєму народові непоправної шкоди. Репресії 1961, 1965, 1972, 1977 рр. стоять уводноряд із сфальсифікованими процесами на Україні 20-30 рр. Щоб запобігти нівеляції українського народу, треба офірувати кращих його синів. Інших жертв Бог не визнає. І кращі мої брати і сестри мусять іти за колючі горожі, дбаючи постійно про власну чистоту – задля чистої справи порятунку рідного народу. Я пишаюся тим,

що доля подала мені знак – я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народі я здобуду безсмертя» [17, с. 550].

Саме тому слово В. Стуса, його високий дух, громадянський патріотичний подвиг, до якого ще належить дозріти і кожній людині, й народу в цілому, сьогодні нам украй необхідні. В одному з останніх листів до М. Коцюбинської з далекого пермського задротів'я поет писав: «Не відчувай моєї неприсутності...» [12, с. 108]. Це звернення до адресатки, яке вона отримала вже після його відходу в позасвіти, сприймається як імператив і для нас, нині сущих. Отже, «не відчуваймо неприсутності Стуса» в нашому національному бутті. Шукаймо істину життя в його духовних заповітах і гуманістичних уроках, в його Слові, на верховині якого зійшлися стежки палкої, непідробно-пристрасної любові – до матері, до сина й дружини, до рідних пракоренів, до Людини, до України, без якої поетові у світі було «моторошно». І Україна мусить «використати свій арсенал зброї, передусім моральної. Нині поет стає як репрезентант своєї нації, бо має на це вистраждане право. І він простягає, як естафету, свою зброю, якою захищає гідність і честь» [5, с. 445]. Міра його присутності в сьогоднішній як «людини морального абсолюту» (І. Дзюба) – це міра нашого національного самоусвідомлення, розуміння й відчуття свого місця у світовому просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Література, яка виходить поза межі книгарень та бібліотек...» : Сергій Жадан на врученні Премії Стуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/05/22/224305>.
2. «...Народе мій, до тебе я ще верну...» : Ювілейна вчена рада Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, присвячена 70-літтю Василя Стуса // Слово і Час. – 2008. – № 3. – С. 3-11.
3. Аббаньяно Н. Мудрость и философия / Н. Аббаньяно. – СПб. : Алетейя, 2000. – 312 с.
4. Бердяев М. О. Национальность і людство / М. О. Бердяев // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154-157.
5. Василь Стус : Поет і Громадянин : книга спогадів та роздумів / В. С. Стус. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛЮ”», 2013. – 684 с.
6. Гузар Л. Про свободу / Л. Гузар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dt.ua/internal/pro-svobodu.html>.

7. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Основи, 1993. – 126 с.
8. Зборовська Н. В. Василь Стус : до історії проблемного тлумачення / Н. В. Зборовська // Дивослово. – 2009. – № 5. – С. 40-46.
9. Зборовська Н. В. Психоісторична компаративістика : проблематика українсько-російського літературного розрізнення / Н. В. Зборовська // Волинь філологічна : Текст і контекст : [збірник наукових праць]. – Луцьк, 2008. – Вип. 6. – С. 33-44.
10. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко : [монографія] / П. В. Іванишин. – К. : Академвидав, 2008. – 392 с.
11. Квіт С. М. Основи герменевтики : [навчальний посібник] / С. М. Квіт. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.
12. Коцюбинська М. Х. Мої обрії : у 2 т. / М. Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – Т. 2. – 386 с.
13. Мунье Э. Манифест персоналізму / Э. Мунье. – М. : Республіка, 1999. – 559 с.
14. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : Спогади, статті, листи, поезії. – К. : Український письменник, 1993. – 400 с.
15. Рарицький О. А. Партитура тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) : [монографія] / О. А. Рарицький. – К. : Смолоскип, 2016. – 488 с.
16. Соловей Е. С. Українська філософська лірика [навч. посібник із спецкурсу] / Е. С. Соловей. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с.
17. Стус В. Вибрані твори / В. С. Стус. – К. : Смолоскип, 2012. – 872 с.
18. Стус В. С. Таборовий зошит : Вибрані твори / В. С. Стус. – К. : Факт, 2008. – 452 с.
19. Стус В. С. Твори : у 6 т., 9 кн. / В. С. Стус. – Львів : Просвіта, 1997. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 1. – 495 с.
20. Стус В. С. Твори : у 6 т., 9 кн. / В. С. Стус. – Львів : Просвіта, 1997. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 2. – 262 с.
21. Стус В. С. Твори : у 6 т., 9 кн. / В. С. Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – Т. 4. – 545 с.
22. Стус Д. В. Василь Стус : життя як творчість / Д. В. Стус. – К. : Факт, 2005. – 368 с.
23. Стусівські читання // Слово і час. – 1998. – № 8. – С. 64-65.
24. Тарнашинська Л. Б. Василь Стус : художньо-екзистенційний вимір межової свідомості / Л. Б. Тарнашинська // Слово і Час. – 2016. – № 3. – С. 44-52.
25. Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М. : Республіка, 1993. – 447 с.
26. Шерех Ю. В. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. – Харків : Фоліо. – Т. 2. – 367 с.
27. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої пори. – К. : Факт, 2004. – 496 с.
28. Яструбецька Г. І. Концепт «Україна» в поезотворчості Василя Стуса / Г. І. Яструбецька // Слово і Час. – 2004. – № 10. – С. 37-43.